

Gulamova Dilobar Imamkulovna
Osiyo Xalqaro Universiteti

O'ZBEK TILIDA EVFEMIZM LINGVISTIK VOSITASINING QO'LLANISHIGA DOIR MULOHAZALAR

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek tilshunosligidagi evfemizm lingvistik vositasining kelib chiqishi, ijtimoiy munosabatlarda qo'llanilishi, ularning uslubiy xoslanishi kabi hodisalar yoritib berilgan. Nutq madaniyati doirasida evfemizmlardan foydalanishning ijobiy hamda nutqning asl mohiyatini to'laligicha yoritib berishni mavhumlashtirgan salbiy tomonlariga ham ahamiyat qaratiladi. Evfemizmning o'lim, kasalliklarlar, fobiya, din va bir qancha maishiy jihatdan mavzulashtirilgan tasniflari xususida ham ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: evfemizm, nutq, lingvistik vosita, til birligi, disevfemizm, evfemizm tasnifi.

Abstract: In this article, the origin of the euphemism linguistic tool in Uzbek linguistics, the relationship in social relations, the qualitative and methodological features of such phenomena are highlighted. Within the framework of speech culture, emphasis is also placed on the rise from euphemisms and the aspects of speech that abstract the full coverage of the original material. Information is also provided on euphemisms for death, construction, phobia, religion, and several household-specific thematic classifications.

Key words: euphemism, speech, linguistic tool, language unit, dysevphemism, classification of euphemism.

Аннотация: В данной статье освещены происхождение лингвистического средства эвфемизмов в узбекском языкознании, взаимоотношения в общественных отношениях, качественные и методологические особенности таких явлений. В рамках речевой культуры акцент делается также на эвфемизмах и аспектах речи, абстрагирующих полный охват исходного материала. Также представлена информация об эвфемизмах, обозначающих смерть, строительство, фобию, религию, а также о нескольких тематических классификациях, касающихся конкретных домохозяйств.

Ключевые слова: эвфемизм, речь, языковой инструмент, языковая единица, дизевфемизм, классификация эвфемизмов.

Bugungi kunda nutqimizda faol qo'llanilayotgan "evfemizm" so'zi yunoncha "euphemos" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, "xayrli, yaxshi, omadli nutq" degan ma'noni anglatadi, bu o'z navbatida yunoncha "eu", "yaxshi" hamda "feme", ya'ni nuqt, gapirish" so'zlaridan olingan. Tilshunoslik tarixiga nazar soladigan bo'lsak, dastlab, "evfema" dastlab diniy tushuncha o'rnida ishlatiladigan so'z yoki ibora bo'lib, ayni shu taqiqlangan so'zlarni baland ovozda aytmalik kerak, degan qarashlar mavjud bo'lgan. Evfemizmlar tinglovchiga juda kuchli ta'sir qiluvchi lingvistik vositalar bo'lib, bu birlik tilimizga shu qadar chuqur singib ketganki, muomala odobi yoxud shunchaki madaniyatli so'zlashish nuqtai nazaridan kelib chiqqan holda har bir so'zlovchi nutqida bu til birligiga bevosita murojaat qiladi. Evfemizmning shu xususiyatidan kelib chiqib, bu til birligiga shunday ta'rif berish mumkin: "Yoqimli bo'lmagan, noxush yoki haqoratli iborani yumshatilgan, qo'pol bo'lmagan muqobil so'z almashtirilgan ibora". Evfemizmni haqoratli yoki nozik narsaga nisbatan yoqimliroq eshitaladigan atamalar bilan murojaat qilish deb ta'riflash ham maqsadga muvofiq sanaladi. Shuningdek, evfemizmning qo'llanishi oqibatida nutqda mavhumlik va noaniqlik yuzaga keladi yoki aynan haqiqatini yashirish uchun ishlatilishi mumkinligi ta'kidlangan. Demak, bu ilmiy evfemizm atamasini "salbiy ma'noga ega bo'lgan so'z o'rniga yumshatilgan maqbul bo'lgan variantni qo'llash" deb tushunish mumkin. So'z va sub'ektlarning salbiy ma'nolari va nutqdagi qo'pollikning oldini olish

uchun evfemizmlar qo'llaniladi. Ko'pincha evfemizmlar din, siyosat, o'lim, inson tanasining turli funksiyalari va kasalliklar, intim munosabatlar kabi mavzularni o'z ichiga oladi. Faqatgina bunda bir muhim jihat borki, ya'ni umumiy lingvistik universallik shundan iboratki, hech bir ijtimoiy guruh, qatlam evfemizmlar so'zlardan surunkali, to'xtovsiz foydalanmaydi. Shunday qilib, barcha madaniyatlarda evfemizmlardan o'z o'rnida, me'riy tarzda foydalanish mumkin. Muhim jihati evfemizmlar madaniy so'zlashuv qatlamiga xosdir. Til va madaniyat bir-biridan ayro bo'lmaydi, tilning ajralmas qismi sifatida evfemizmlar madaniyat belgisini o'z ichiga oladi. Qaysidir ma'noda evfemizmlar madaniyat ko'zgidir. Evfemizmlarning qo'llanish sabablari, evfemistik o'rin almashishning maqsadi faqat vulgar ifodani yumshatish emas. Ba'zi hollarda evfemizmlar nutq yoki matnni yanada murakkab qilish, aniqlikdan uzoqlab, chalg'ib ketishga ham olib kelgali ta'kidlanadi. uchun ishlatilishi mumkinligini ta'kidlanadi. Birovni xafa qilishdan qochish evfemizmlarni qo'llashning asosiy sababi emas. Uning fikricha, odamlar har bir madaniyatga xos bo'lgan ijtimoiy tabular bilan shug'ullanish uchun evfemizmlardan foydalanadilar. Ijtimoiy tabular odamlar tomonidan hurmat qilinadigan mavzularni tashkil qiladi. Eng muhimi, din bilan bog'liq atamalar bo'lib, bu o'rinda, masalan, xudoning ismi shon-shuhrat podshohi, Qodir Rabbii iboralari bilan almashtiriladi. Shaytondan qo'rqish odamlarni uning ismini qora yigit, zulmat shahzodasi yoki yomon odam kabi atributlar bilan almashtirishga majbur qildi. Agar semantik nuqtai nazardan ham evfemizmlarni xarakterlaydigan bo'lsak, ular o'zining oldingi, hosila ma'nosiga ega bo'lib, ular evrilish asosida evfemizmlarga aylangan (masalan, o'lmoq – abadiy uyquga ketmoq, uxlamoq, pastga tushmoq, yerni tark etmoq uchun qo'llaniladigan metaforalar. Evfemizmlar og'zaki tilda ham, yozma tilda ham qo'llanilishi mumkin. Tilimizda og'zaki nutq uchun xos bo'lgan evfemizmlar ko'proq, ular ko'pincha o'lim yoki kasalliklar kabi inson hayotining baxtsizligiga ishora qiladi, ammo ular tug'ilish kabi juda hissiy voqealarni ham anglatishi bilan ahamiyatlidir. Ko'pchilik boqi beg'am iborasini ortiqcha vaznga ega bo'lgan odamni tasvirlash uchun ishlatilsa, boshqalari buni qanday o'lchamda bo'lishidan qat'i nazar, dangasa odamni tasvirlash uchun tushunishadi. Bunday kishilarga nisbatan “do'mboq” so'zini qo'llash maqsadga muvofiqdir. Biz odatda, jinni deb aytish o'rniga “aqlidan ozgan”, o'lgan odamga nisbatan “marhum”, nogironlarga nisbatan “imkoniyatlari cheklangan”, to'g'ri o'lchamda, mos kiyinmagan kishilarga “yupun” so'zlarini ishlatish to'g'ri hisoblanadi.

Evfemizmlarning salbiy tomonlari xususida ham to'xtalib o'tmoqchimiz. Evfemizmlarning maqsadi nutqning asl mohiyatini yashirishdir. Evfemizmlar ko'pincha salbiy qabul qilingan ijtimoiy harakatlarga nisbatan qo'llaniladi, so'zlovchi ularni to'g'ridan-to'g'ri eslatishdan uyaladi. Urush yoki o'ldirish kabi mavzularga murojaat qilingan hollarda evfemizmlar mavzuni yumshatishga xizmat qiladi. Bu holatda evfemizmlar ijobiy ijtimoiy harakatlar uchun bahona yaratadi va odamlarni ularni hurmat bilan qabul qilishga olib keladi. Shafqatsiz va g'ayriinsoniy xatti-harakatlarning evfemistik o'rnini bosish, totalitar rejimlar va militaristik tutumlarda achchiq haqiqatni yashirish uchun evfemizmdandan foydalanadilar. Profilaktika so'zi sababsiz harbiy harakatlarga (profilaktik urush) nisbatan qo'llaniladi va profilaktik hibsga olish siyosiy mahbuslarni ushlab turishni anglatadi. Evfemizmlarning salbiy tomonlari bo'lsa-da, ular hayotni ancha osonlashtirishi mumkin. Evfemizmlar haqiqatni og'riqsiz qilib ifodalaydi, chunki odamlar to'g'ridan-to'g'ri qo'pol gapirishdan qochishlari mumkin. Evfemizmlar, shuningdek, ma'ruzachini to'g'ridan-to'g'ri aytib o'tishdan uyaladigan narsalar haqida gapirishga undaydilar. Tinglovchi ham, notiq ham “yuz qizarishish”dan yoki sharmandali daqiqalardan va og'riqli his-tuyg'ulardan xalos bo'ladi. Tinglovchi auditoriya ma'ruzachining mavzu haqida ko'proq ma'lumot olishlari va ma'ruzachiga turli nuqtai nazardan yondashib, tinglovchilarini ishontrishga yordam berishlari mumkin.

Evfemizmlarning qo'llanilish jihatini inobatga olib, o'z ichida bir necha tasniflarga ajratiladi. Masalan, o'lim bilan bog'liq evfemizmlar: o'lim so'zi eng qadimgi tabulardan biridir. Asrlar davomida odamlar "o'lim" atamasini to'g'ridan-to'g'ri ishlatmaslikka qat'iy qaror qildilar va bugungi kunda ham ular o'rnini bosuvchi so'zlarni qidirmoqdalar. Shuning uchun bu so'z o'rnida ko'plab evfemizmlar mavjud: “yo'q bo'lmoq”, “uchmoq”, “ko'z yummoq”, “ketmoq” kabi. Oila a'zolarining qayg'u-g'amli

his-tuyg'ularini hisobga olish va qo'rquvni evfemistik almashtirishlar boshiga kulfatyog'ilgan insonlar uchun motivatsiya hisoblangan. O'lim mavzusi azaldan tabu hisoblanadi, chunki odamlar doimo o'limdan qo'rqishgan. Qo'rquvga qarindoshlari yoki yaqin do'stlarini yo'qotish tashvishlari sabab bo'ladi, odamlar o'limdan keyin nima bo'lishidan qo'rqishadi, o'lik jasaddan jirkanish va yovuz ruhlardan xavotirga tushishadi. Kimnidir o'ldirishni bildiruvchi evfemizmlar ko'pincha qo'yish fe'lining idiomalaridir: odamning hayotiga nuqta qo'yish, lahadga qo'yish, abadiy manzil-makoniga qo'yish shaklida ifodalanadi. O'z joniga qasd qilish uchun evfemizmlar o'z-o'zini so'zi bilan ifodalanadi: o'z-o'zini qutqarish, o'zini o'zi o'ldirish yoki o'z-o'ziga zo'ravonlik, o'zini osish tarzida nutqimizda uchraydi.

Evfemizm va din bilan bog'liq qarashlar ham uchraydi. Dinda qo'llanilgan evfemizmlar xudoga hurmat, shayton va yovuz kuchlardan qo'rqish insoniy xurofotlar bilan bog'liq hisoblanadi. Xudo so'zining o'zi ham evfemizmdir, chunki u ism emas, universal atamadir. Ammo odamlar ehtiyotkorlik bilan Xudo so'zini evfemizmlar bilan almashtiradilar. So'zni yumshatish uchun ko'pincha Xudo yoki azizlarning ismlarini evfemistik almashtirishlar qo'llaniladi. Yovuzlikdan qo'rqan odamlar yovuz ruhlarga xushomadgo'y evfemistik ismlar berishadi: qora janob, iblisning qora shahzodasi, yovuz parilar yaxshi xalq yoki qo'shnilar deb ataladi.

Soliqlarni oshirish bilan bog'liq evfemizmlardan foydalanish bugungi siyosatda keng tarqalgan. Bu masala atrofida evfemizmlar soni ortib bormoqda. Eng ko'p ishlatiladigan daromadlarni oshirish, progressiv daromad yoki progressiv soliqqa tortish kabi iboralarfikrimizni dalilaydi. Siyosatda qo'llaniladigan muayyan faoliyat yoki sohani bildiruvchi so'zlar mavjud: noqonuniy yoki g'ayriinsoniy faoliyatga ishora qiluvchi maxsus so'z; maxsus muomala iborasi siyosiy raqiblarni qiynoqqa solish yoki o'ldirishni anglatadi; yadro qurollari maxsus qurollar atamasi bilan yuritiladi; maxsus operatsiya iborasi maxfiy va noqonuniy operatsiyalarni bildiradi; strategik so'zi siyosatchilar tomonidan muvaffaqiyatsiz harakatlarga nisbatan qo'llaniladi; orqaga strategik harakat va strategik chekinish iboralari harbiy muvaffaqiyatsizlikka ishora qiladi; semantik jihatdan belgilangan yana bir so'z bu odamlar so'zi bo'lib, ko'pincha avtokratiya g'oyasini yashirish uchun ishlatiladi; Xalq demokratiyasi yoki xalq respublikasi, xalq partiyasi atamalari avtokratik tuzum bilan bog'liq; siyosiy lug'at urushni bildiruvchi ko'plab evfemistik iboralarni o'z ichiga oladi, masalan, qurolli kurash, mojaro, qarama-qarshilik, qarshi hujum, hodisa, aralashuv, cheklangan harakat, operatsiya, qonli to'qnashuv kabi.

Siyosiy adolatni o'rnatish, ozchilikka nisbatan birlashmalarni ranjitmasdan yoki kamsitishni qo'zg'atuvchi atamalarni almashtirmasdan foydalanish muammolarga olib keladi. Ko'rinib turibdiki, siyosiy jihatdan to'g'ri qo'llangan iboralar evfemizmlardan ko'ra ko'proq rasmiy va barqaror bo'lib, kamsitish masalalari va irqar yoki ozchiliklar uchun haqoratli bo'lgan boshqa mavzular bilan bog'liq. 1980-yillarda odamlar bir guruh kishilarga nisbatan kamsituvchi atamalar g'oyasini ilgari surgan. Gender, irq, jins, shaxsiy rivojlanish yoki ekologiyada noto'g'ri qarashlarni keltirib chiqaradigan lug'atlar iste'moldan chiqarilishi va maqbulroq atamalar bilan almashtirilishi kerak edi. 1990-yillardan boshlab dunyoda evfemizmlarni qo'llash harakati siyosiy to'g'rilik deb ataldi. Masalan, aqli zaif odamlarni o'rganishda ruhiy qiyinchiliklarga duchor bo'lgan odamlar deb atashgan yoki nogironlar iborasi turli xil qobiliyati, imkoniyati cheklanganlar so'zi bilan almashtirilgan.

Biznes bilan bog'liq evfemizmlar ham nutqimizda uchraydi. Biznes evfemizmlari bandlik, reklama, moliyalashtirish, bank va bankrotlik kabi ko'plab sohalarga tegishli hisoblanadi. Bugungi kunda Yevropada ish o'rinlari haqida ko'plab evfemizmlarni beradi. Buning sababi past lavozimda ishlaydigan yoki ishi pastroq deb topilgan odamlarni xafa qilmaslikdir. Masalan, agent so'zi, odatda, ish unvonini ko'tarish uchun ishlatiladi (matbuot agenti, bu publitsist degan ma'noni anglatadi) yoki kalamush yo'q qiluvchi ishchiga nisbatan sanitar xodim evfemik iborasi shular jumlasidandir. Ishni yo'qotish yoki ishsizlikni anglatuvchi atamalar quvvatni qisqartirish, bo'shatish, ortiqcha, xodimlar sonini kamaytirish, tanlab olish, yangi muammolarni izlash tarzida ifodalanadi.

Kasalliklar va tibbiyot bilan bog'liq evfemizmlar: Bu sohadagi evfemizmlar eng jiddiy kasalliklar bilan bog'liq. Tibbiy jargon ko'pincha shifokorlar tomonidan kasallik haqida umumiy aniq havola o'rnida qo'llaniladi. Ilmiy atamalar aniq evfemizm emas, lekin ma'lumot bilvosita va tushunish shubhali bo'lmaligi uchun qo'llaniladi. Yurak kasalliklari evfemistik almashtirishlar bilan ifodalanadigan yana bir muammodir: jiddiy yurak kasalligi yoki yurak xuruji kasalligi, yurak tutilishi va yurak muammosi bilan almashtirilishi mumkin. Ruhiiy kasalliklarga ishora qiluvchi aqldan ozgan so'zi yengil ruhiy buzilishni anglatishi mumkin, ammo ba'zan jiddiy ruhiy kasalliklar uchun ham ishlatilishi mumkin. XIX asr boshlarida ahmoq, to'nka kabi so'zlar evfemizm edi. Ayni shu so'zlar bilan ifodalangan voqelik salbiy ma'nolarni keltirib chiqarardi. Salbiylik mazmuni kamroq bo'gan haqorat ma'nosini beruvchi so'zlar vaqt o'tishi bilan nutqda odatiy iste'molga kiradi. O'rta umumta'lim maktablari uchun qo'llanilayotgan "Ona tili" darsligi mashq va topshiriqlarida ahmoq so'zi besh bora turli gaplarda keltirilgan. Jumladan, 6-mashqda quyidagi o'zbek xalq maqoli beriladi: Ahmoqning yuragi og'zida, aqllining tili esa yuragida bo'ladi. Bu misol o'quvchilarga ahmoq so'zi matni ichida hovliqma, kaltabin ma'nosida kelganligi izohlanadi va ahmoq so'zning ma'nosi yumshatiladi.

Kasalliklarni davolash bilan bog'liq evfemizmlarda ko'pincha "kasallikka qarshi kurash" shaklida ishlatiladi yoki "saraton kasalligida salib yurishi" holatida ham qo'llanilishini kuzatish mumkin. Kasalliklarni bildiruvchi so'zlar o'z-o'zidan insonlarda yomon tasavvur uyg'otadi: o'sma, saraton, yurak xuruji, falajlik, shaytonlash va hakovzolar. Shuning uchun kasalliklarning nomlari disfemistik tarzda qo'llaniladi. Har bir tilda kasallik nomini meditsina fani tilida qo'llash orqalimaqsadga erishish mumkin, deb hisoblanadi.

Inson tanasi va jinsi bilan bog'liq evfemizmlar: evfemistik iboralarning aksariyati jinsiy aloqa, tana a'zolari bilan bog'liq bo'lib, jinsiy ma'noga ega bo'lgan so'zlar o'z-o'zidan disfemistikdir. Shuning uchun ular bilan bog'liq hali ham yangi evfemizmlar yaratmoqda. Jinsiy aloqaga oid tabu so'zlar ko'pincha so'kish yoki haqorat qilish uchun ishlatiladi, chunki ularning disfemiyasidagi mazmun jinsiy aloqa va tananing effluviyasi bilan bog'liq, shu sababli ham evfemizmlar norozilik va xijolat kabi hislar bilan bog'liq. Masalan, nutqimizda ter yoki yomon nafas uchun evfemizmlarga misollar keltirish fikrimizni dalillaydi. Ikkalasi ham hidning to'g'ridan-to'g'ri yoki disfemistik ishorasi bilan odamni xijolatga solishi mumkin. Xushbo'y hid yoki muattar so'zlari bilan almashtirilishi, odamlarda hid bilan bog'liq so'zlar qo'llanilishida e'tiroz uyg'otmaydi. Evfemizmlar ijtimoiy jihatdan nomaqbul xatti-harakatni bildiruvchi iboralar va so'zlarning nutqda ko'payishining oldini olish uchun ishlatiladi.

Giyohvandlik bilan bog'liq evfemizmlar ham mavjud bo'lib, bu turdagi evfemizmlarning iste'molga kirish sababi bugungi kunimizda alkogol, giyohvandlik va qimor o'yinlari kabi ijtimoiy jihatdan qabul qilinmagan muammolar yoshlar, umuman, insonlar hayotiga shiddat bilan kirib kelganligi deb izohlanadi. Bunday mavzudagi evfemizmlarni yumshatmasdan o'z hoida berish maqsadga muvofiq hisoblanadi, odamlar qo'rqinchli atamani eshitsu, miya faoliyatiga tez va aniq ta'sir qiladi, natijada ko'plab shaxsiy halokatlarning oldi olinadi. Chunki giyohvandlik tufayli nafaqat jismoniy mezon buziladi, balki ruhiy salomatlik ham zarar ko'radi. Odamlar qarzlari, vayron qilingan oila va ijtimoiy sharmandalikka duch kelishi mumkin. Shularni inobatga olib, giyohvandlikni iste'mol qiluvchi insonning zaif tomonlar deb atash mumkin, masalan, ichimlik ichishda iroda zaifligi alkogolizmni anglatadi yoki otlar, itlar uchun zaiflik qimor o'yinlariga qaramlikni anglatadi. Xullas, evfemizmlar ijtimoiy hayotning barcha jabhasida zarur lisoniy birlik ekanligi bilan ahamiyatli hisoblanadi, bu birliklar tilni yangi iboralar bilan rivojlantirish va boyitishga hissa qo'shadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ismatullayev N. Hozirgi o'zbek tilida evfemizmlar. ToshDPI ilmiy asarlari. – T., 1963. 1-kitob.
2. Ismatullayev N. Evfemizmlarning lug'at sostavini va so'z ma'nolarini boyitishdagi ahamiyati. ToshDPI ilmiy asarlari. – T., 1964. 2- kitob.



3. O'zbek tilining izohli lug'ati, 2-jild. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006. – 582 b.
4. Omonturdiyev A. Bir so'z lug'ati. – Termiz: Jayxun, 1996.
5. Omonturdiyev A.J. Evfemik vositalarning funksional xususiyatlari: Filol. fanlari nomzodi... diss. – T., 1997.
6. Omonturdiyev A.J. Professional nutq evfemikasi (Chorvadorlar nutqi misolida): Filol. fanlari d-ri... diss. avtoref. – T., 2009.
7. Xurshida Qodirova. O'zbek tilida evfemizm va disfemizm. -Toshkent. Print nashriyoti. 2022.
8. N.M. Mahmudov, A. Nurmonov, A. Sh. Sobirov. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 9- sinfi uchun ona tili darslik. -T., "Tasvir" nashriyot uyi, 2019.